Qars müqaviləsi – 100

Qars beynəlxalq müqaviləsi və onun tarixi əhəmiyyəti

Qars beynəlxalq müqaviləsinin imzalanmasının 100 ili tamam olur. Osmanlı imperiyasını əvəz etmiş Türkiyənin, Rusiya imperiyasının ərazisində yaranmış Sovet Rusiyasının və üç Qafqaz dövlətinin–Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikalarının timsalında bu beynəlxalq razılaşmanın imzalanması Avrasiyanın böyük bir hissəsində tarixin sonrakı gedişində əsas götürülən uğurlu siyasi-diplomatik hadisə olmuşdur. Bu müqavilə də daxil olmaqla həmin dövrdə, xüsusilə 1917–1920-ci illərdə Sovet Rusiyasının, Osmanlı Türkiyəsinin və Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr nəinki XX əsrdə, hətta günümüzdə də öz təsirini göstərməkdədir.

Kazım Qarabəkir paşa

Qars müqaviləsinin imzalandığı bina. Türkiyə Cümhuriyyəti, Qars şəhəri

Behbud ağa Şahtaxtinski

Sovet Rusiyası ilə yeni Türkiyə hökumətinin yaxınlaşması 1921-ci ilin fevral–mart aylarında Moskva konfransına, son nəticədə "Dostluq və qardaşlıq haqqında" Moskva müqaviləsinə (1921, 16 mart) gətirib çıxardı. Müqavilədə bir sıra məsələlərlə yanaşı, Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət statusu və bu himayəçiliyi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyi kimi məsələ öz əksini tapdı. Türk diplomatlarının səyi və təkidi nəticəsində Şərur–Dərələyəz Naxçıvanın ərazisi, Şərur–Dərələyəzi Ermənistandan ayıran xətt isə Naxçıvan–Ermənistan sərhəd xətti kimi qəbul edildi.

Bu məsələlər Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində və 1(C) əlavəsində öz əksini tapdı. Lakin sonradan G.Çiçerin M.D.Hüseynova yazdığı məktubda hərbi ekspertlərin səhvi üzündən sərhədin düzgün müəyyən edilməməsindən, Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratlığına verilməsindən narazı halda bəhs etmişdir. B.Leqranın 1921-ci il 29 iyun tarixdə G.Çiçerin və Q.Orconikidzeyə məktubunda Naxçıvanın özünü müstəqil dövlət kimi aparmasından şikayət edilirdi.

Moskva müqaviləsi ilə Rusiyanın Türkiyə ilə mübahisəli məsələləri həll olunsa da, Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı ərazi-sərhəd məsələləri həll olunmamış qalırdı. Ona görə də bu məsələlərin həlli üçün yeni bir konfransın keçirilməsi zəruri idi. Bu konfransın keçirilməsi yeri əvvəl mübahisə doğursa da, son nəticədə Qars şəhərində keçirilməsi razılaşdırıldı. Türkiyə hökuməti istəyirdi ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının hər biri ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlasın. Rusiya isə buna razı deyildi.

Bu məqsədlə 1921-ci il mayın 7-də Cənubi Qafqaz respublika-larının xarici işlər nazirləri Tiflisə çağırılmışdı. Bu müzakirələrdə Azərbaycanı Mirzə Davud Hüseynov və Behbud ağa Şahtaxtinski təmsil edirdi. Q.Orconikidze və B.Leqranın sədrliyi ilə keçirilən iclas, hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının qarşıdakı konfransda vahid mövqe tutması barədə qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi: "Moskva müqaviləsi Türkiyə ilə aparılacaq danışıqların və imzalanacaq müqavilələrin əsasını təşkil etməlidir".

1921-ci il 26 avqustda Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında Türkiyə ilə müqaviləni imzalamaq üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin göndərilməsi məsələsi müzakirə edildi və B.Şahtaxtinski nümayəndə heyətinin sədri təsdiq edildi. Onun sədr təsdiq edilməsi faktının özü sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin vəziyyətin ümumittifaq nizamlanması kontekstində Naxçıvan probleminin hüquqi baxımdan təsbitində maraqlı olduğunu dolayısı ilə təsdiq edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KP-nin rəhbərliyində olan erməni əsilli nümayəndələr S.Danielyan, L.Mirzoyan, A.Mikoyan Q.Orconikidze ilə birlikdə hələ 1921-ci ilin iyununda B.Şahtaxtinskini danışıqlardan uzaqlaşdırmağa və onu özləri üçün daha əlverişli adamla əvəz etməyə can atırdılar. Yalnız N.Nərimanovun bu məsələ ilə bağlı dəyişməz mövqeyi sayəsində B.Şahtaxtinski fəaliyyətini davam etdirə bildi. Nəticədə, B.Şahtaxtinski Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi avqustun son günlərində 13 nəfərlik heyətlə Qars konfransında iştirak etmək üçün Tiflisə yola düşdü. Naxçıvanın maraqlarını konfransda müdafiə etmək üçün Naxçıvan SSR-in Xalq Komissarları Soveti Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etdi.

Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Xarici İşlər idarələri arasında yazışmalar nəticəsində Qars konfransının açılışı sentyabr ayının 26-na müəyyən edildi. 1921-ci il sentyabrın 3-də Rusiya KP MK-in Qafqaz bürosu iclasda "Qars konfransı məsələsi" mövzusunda müzakirə keçirdi. Qarşıdakı Qars konfransında Rusiya və Cənubi Qafqaz respublikaları üçün təlimat xarakterli 7 maddədən ibarət qətnamə hazırlanmışdı.

Qars konfransının keçirilməsi ərəfəsində– sentyabrın 17-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy türk heyətinin konfransda necə hərəkət edəcəyi ilə bağlı Kazım Qarabəkir paşaya təlimat göndərdi. Təlimatda Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlı ayrı-ayrılıqda göstərişlər yer almışdı. Burada Azərbaycanla imzalanacaq müqavilə ilə bağlı məsələlərin nəzərə alınması tövsiyə edilirdi.

Tiflisdən yola düşən Rusiya (Yakov Qanetski), Azərbaycan (Behbud ağa Şahtaxtinski), Gürcüstan (Şalva Eliava, Aleksandr Svanidze) və Ermənistan (Aşkanaz Mravyan, Poqos Makinisyan) nümayəndə heyəti 26 sentyabr saat 12-nin yarısında Qarsa çatdı. Bu zaman Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvləri Kazım Qarabəkir paşa, Vəli bəy, Muxtar bəy və Məmduh Şövkət bəy artıq Qarsda idilər. Qarsa gələn nümayəndə heyətlərini orada Sovet Rusiyasının konsulu Norman, Azərbaycanın konsulu İslam Hacıbəyli və Ermənistan konsulu Sarkisyan qarşıladılar. Kazım Qarabəkir paşanın yazdığına görə, konfransa gələn bolşevik heyəti məmur və xidmətçilərlə birlikdə 150 nəfərdən ibarət idi. Konfrans həmin gün– sentyabrın 26-da saat 8-in yarısında Ordu küçəsindəki şəhər valiliyinin binasında açıldı və oktyabrın 13-ə qədər davam etdi.

Açılış mərasimində Kazım Qarabəkir paşa təbrik nitqi ilə konfrans iştirakçılarını salamladı. Sonra Rusiya və Ermənistan nümayəndələri Y.Qanetski və A.Mravyan Cənubi Qafqaz respublikaları adından təbrik nitqi söylədilər. Qanetski obrazlı şəkildə "böyük türk və erməni xalqları arasında düşmənçilikdən sözdə deyil, əməldə imtina etdiklərini, bir-birinə qılıncla deyil, qardaşlıqla yanaşacaqlarını" qeyd etdi.

Konfransın birinci iclası onun gündəliyini müəyyənləşdirdi. İlk iclasda Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müqavilə forması ciddi müzakirə predmetinə çevrildi. Türk heyəti hər bir respublika ilə ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalanmasını təklif etdi. Rusiya və Cənubi Qafqazın "müstəqil" respublikaları buna razı olmadılar. Vahid müqavilə bağlamağı təklif edən Rusiya nümayəndəsi Y.Qanetski öz mövqeyini aşağıdakı dəlillərlə əsaslandırdı: "Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda vəziyyət dəyişmişdir; üç qardaş xalq birləşməyə doğru gedir; onlar bu müddət ərzində sıx siyasi əlaqələr yaratmışlar; üç xalq Türkiyə ilə müqavilə bağlamağa getməyi sevinclə qarşılamışdır; üç respublika birlikdə vahid müqavilə imzalanmasına Türkiyə ilə sıx ittifaq kimi baxır; vahid müqavilənin imzalanması Cənubi Qafqaz və türk xalqlarının ümumi düşmənlərinə qarşı mübarizədə yeni imkanlar açır".

K.Qarabəkir paşa Y.Qanetskinin fikirləri ilə razılaşmadı və müqavilənin hər bir respublika ilə ayrı-ayrılıqda imzalanmasını təkid etdi. Mübahisəyə B.Şahtaxtinskinin çıxışı son qoydu. O, öz çıxışında Cənubi Qafqaz respublikalarının artıq iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən birləşdiyini, vahid müqavilənin həm Cənubi Qafqaz respublikaları, həm də Türkiyə üçün faydalı olduğunu, inqilabi zərurətin bunu tələb etdiyini dilə gətirərək bildirdi ki, mən Azərbaycan Respublikası adından müqavilənin vahid olmasını və bu müqavilədə hər bir respublikaya aid xüsusi fəsillərin olmamasını təklif edirəm.

Qars konfransı zamanı Azərbaycana aid ən mühüm məsələlərdən biri Naxçıvanla bağlı idi. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən türk diplomatlar, Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan məsələsi ilə bağlı bir layihə təqdim etdi. K.Qarabəkir paşa, ilk növbədə, Gürcüstan və Azərbaycan nümayəndələrindən Acarıstan və Naxçıvanın muxtariyyəti barədə məlumat vermələrini istədi. Ş.Eliava gürcü nümayəndələri, B.Şahtaxtinski isə Azərbaycan nümayəndə heyəti adından qısa məruzə ilə çıxış etdilər.

B.Şahtaxtinski dedi: "Azərbaycan şura hökumətidir. Naxçıvana veriləcək muxtariyyət Rusiyadakı sistemə görə olacaqdır. Naxçıvan uzaqda (Azərbaycandan) yerləşdiyi üçün ona verilən idarə üsulu muxtariyyətdən də artıqdır. Xalq komissiyalarından təşkil olunmuş bir məclis vardır. Elm və ürfan sahibləri az olduğu üçün rəsmi dairələrdə dil ruscadır. Müəssisələrin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul edilmiş və bununla bağlı müəyyən addımlar atılmışdır. Azərbaycan Naxçıvanın maliyyə işlərini idarə edir. Onun ordusu haqqında qərar hələ qəbul edilməyib. Üçillik ibtidai məktəblərin hamısı türk dilindədir. Evlilik, boşanma və dini məsələlər əvvəlki kimi azaddır".

Qars konfransından əvvəl Tiflisdə bütün məsələlər olduğu kimi, Naxçıvan məsələsi də Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında müzakirə edildi. Bu müzakirələr nəticəsində onlar ümumi mövqeni əks etdirən xüsusi memorandum tərtib edib, Türkiyə nümayəndələrinə təqdim etdilər. Memorandumda bir sıra digər məsələlərlə yanaşı, Ermənistanın xeyrinə bəzi sərhəd düzəlişləri edilməklə "Azərbaycan SSR tərkibində muxtar Naxçıvan Sovet respublikasının yaradılması" nəzərdə tutulurdu. Diplomatik müzakirələr nəticəsində hazırlanan memorandumun əsas məqsədi Türkiyəni Naxçıvan məsələsindən kənarlaşdırmaq idi.

Konfransdakı müzakirələr açıq şəkildə göstərdi ki, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, sovet təmsilçiləri bölgəyə türk nümayəndələrinin də daxil olduğu qarışıq bir komissiya göndərilməsi ehtimalını aradan qaldırmağa çalışırdılar. Naxçıvan məsələsini Ankaranın iştirakı olmadan həll edilə bilən daxili işə çevirmək istəyirdilər. Lakin Naxçıvan məsələsinə çox həssas yanaşan Türkiyə diplomatiyası buna yol vermədi. K.Qarabəkir paşa Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan məsələsini Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında imzalanacaq müqaviləyə daxil edilməsini istədi.

Beləliklə, uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra 1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri Türkiyə diplomatları ilə 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət Qars müqaviləsini imzaladılar. Müqavilənin ilk maddəsinə əsasən, tərəflər bütün əvvəlki qeyri-bərabərhüquqlu müqavilələri (Moskva müqaviləsi istisna olmaqla) ləğv edirdilər. Müqavilənin ikinci maddəsinə görə, tərəflər zorla digərinə qəbul etdirilən sülh müqavilələrini və başqa beynəlxalq aktları qəbul etmirdilər. Cənubi Qafqaz respublikalarının hökumətləri zorla qəbul etdirilən müqavilələri və Türkiyəyə aid olan beynəlxalq aktları rədd edirdilər.

Müqavilədə "Türkiyə" ifadəsi dedikdə, 1920-ci il yanvarın 28-də Türk Milli Aktına daxil edilən ərazilər nəzərdə tutulurdu. Üç Qafqaz respublikası üçüncü maddə ilə "işğal rejimini hər bir ölkənin milli tərəqqisi, həmçinin, suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını bildirdilər". Dördüncü maddə Sarp məntəqəsindən başlayaraq, Aşağı Qarasu çayının mənsəbinə qədər uzanan xətt üzrə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə Türkiyə arasında sərhədlər müəyyənləşdirildi. Orada göstərilirdi ki, Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri Qara dəniz sahilində yerləşən Sarp kəndindən başlayır, Hedismta dağlarından, Şavşet dağları ayırıcı xəttindən–Qanlı dağdan keçir; sonra isə Ərdahan və Qars dairələrinin keçmiş şimal inzibati sərhədi ilə Arpaçayın və Araz çayının aşağı axarı ilə Aşağı Qarasu çayının mənsəbinə qədər gedir. Sərhədlərin dəqiq təsviri müqaviləyə edilən I və II əlavədən əks olunurdu.

Beşinci maddəyə görə, "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir". Altıncı maddəyə görə, Türkiyə tərəfi Batum limanının və Batum şəhərinin, həmçinin, bu müqavilənin dördüncü maddəsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum vilayətinə daxil olan əraziləri müəyyən şərtlə Gürcüstana güzəştə getdi.

Türkiyə ilə Gürcüstan sərhəd rayonunda yaşayan əhalinin sərhədi keçə bilməsini asanlaşdırmağı öz öhdələrinə alır (yeddinci maddə), hər iki tərəfin sərhəd rayonunda yaşayan əhalinin yay və qış otlaqlarından istifadə etmələri qərara alındı (səkkizinci maddə). Qara dəniz və boğazların Türkiyənin tam suverenliyinə və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə xələl gətirməməli idi. Təşkilat və qrupların yaradılması və fəaliyyəti digər dövlətlər üçün təhlükə yaratmamalı, müqavilə bağlayan ölkələrin qarşı tərəfin ərazisində yaşayan vətəndaşlarına həmin ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələrinə aid olduğunu, tərəflər digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlara layiqli şərait yaradacaqlarını bildirirdilər (10-12-ci maddələr).

On üçüncü maddəyə görə, 1918-ci ilə qədər Rusiyanın bir hissəsi olan və hazırda Türkiyəyə qaytarılan ərazilərdə yaşayan sakinlər Türkiyə vətəndaşlığından çıxmaq istədikdə əmlakını özləri ilə aparmaq, Türkiyəni sərbəst şəkildə tərk etmək imkanı yaradılacaqdı. Müqavilənin 14-19-cu maddələri qaçqınlar, dəmiryol, teleqraf, ticarət, iqtisadi məsələlərə həsr edilirdi. İyirminci maddədə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri arasında bağlanan Qars müqaviləsinin ratifikasiyasından bəhs edilir. Müqaviləni Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri adından nümayəndələr imzaladılar.

Qars müqaviləsinin V maddəsi və III əlavəsi Naxçıvan ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Qeyd olunan maddədə yazılırdı: "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet hökumətləri müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər". Müqavilənin bu maddəsindən görünür ki, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, "Azərbaycan bu himayəçilik haqqının üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gedə bilməməsi" öz əksini tapmamışdı.

Məsələnin belə qoyuluşunun üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, Ermənistan Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan ərazisi olduğunu tanıyır və müqaviləni imzalamaqla öz üzərinə siyasi-hüquqi öhdəlik götürmüş olurdu. Ermənistan bölgədəki ölkələrə qarşı ərazi iddialarından tamamilə əl çəkirdi. Lakin, göründüyü kimi, bu halda Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Azərbaycanın Naxçıvanı "heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi" sənəddə yer almırdı.

Naxçıvan bölgəsinin ərazisi isə müqavilənin III Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində müəyyən edilirdi: "[Naxçıvan ərazisi] Urmiya kəndindən, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiyanı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xətlə qərbi Daşburun dağına (3142) və daha sonra suayrıcı xətlə şərqi Daşburun dağı (4108) və Cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə "Bulaq"dan cənuba, Bağırsaq dağı (6607), (6587) suayrıcıları xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədi ilə 6629 yüksəkliyindən keçərək Kömürlü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ (7868) yüksəkliyi ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi".

Göründüyü kimi, Qars müqaviləsinin V maddəsi ilə Ermənistan Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsinə verildiyini və Azərbaycanın bu müdafiəsini qəbul etdiyini təsdiqlədi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi.

Sovet Rusiyasının müqavilələrlə əlaqədar olan nümayəndələrinin (G.Çiçerin, B.Leqran, Y.Qanetski və b.) təhriki ilə Naxçıvanın sərhədləri Gümrü və Moskva müqavilələrinə görə, kiçildilmiş (Moskva müqaviləsinə görə, Naxçıvanın sahəsi 6038 kv. km idi), Dəvəli, Arazdəyən və b. ərazilər Ermənistana verilmişdi. Artıq Naxçıvanın Şimal-Qərbdə Ermənistan ilə olan sərhədinin üç nöqtəsini Sədərək təşkil edirdi (Qars müqaviləsinə görə Naxçıvanın sahəsi 5753 kv. km olmuşdur, yəni 285 kv. km azalmışdır).

Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra diplomatik-siyasi münasibətlərdə ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri onun təsdiqlənməsi idi. 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan dövlətlər onu təsdiq etdilər. Ratifikasiya fərmanlarının təqdim edilməsi üçün İrəvan şəhəri müəyyən edilmişdi. 1922-ci il avqustun 22-də Həmid Sultanov ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsində Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi təsdiq edildi. 1922-ci il sentyabrın 11-də İrəvanda ratifikasiya fərmanları mübadilə edildi və Qars müqaviləsi həmin gündən qüvvəyə mindi.

Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsinin maddələrinin, əsasən, təkrarından ibarət idi. Əgər Moskva müqaviləsi ilə Rusiya və Türkiyə müəyyən razılığa gəlmişdirsə, Qars müqaviləsinə görə, belə razılıq Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında əldə edilmişdi. Bu müqavilənin tərəflər üçün mühüm əhəmiyyəti vardı.

Türkiyə üçün vaxtilə ona zorla qəbul etdirilən Sevr müqaviləsinə qarşı Rusiya ilə birlikdə Cənubi Qafqaz respublikalarının dəstəyini aldı. O, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, xüsusilə Ermənistanla münasibətlərini tənzimlədi, özünün bu respublikalarla olan sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etdi.

Bu müqavilənin Rusiya üçün də əhəmiyyəti var idi. Rusiya tanınmayan bolşevik hökuməti üçün Türkiyədən dəstək aldı. Türkiyə ilə sərhədlərində təhlükəsizliyi təmin etdi. Rusiya həm də Cənubi Qafqazda öz təsirini və hökmranlığını möhkəmləndirdi. Müqavilənin Cənubi Qafqaz respublikaları üçün də əhəmiyyətli cəhətləri vardır. Bu respublikaların Türkiyə ilə ərazi məsələləri həll edildi, onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinin əsası qoyuldu.

Qars müqaviləsi türk diplomatiyasının mühüm qələbəsi idi. Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Qars müqaviləsini imzalamaqla özünün Şərq siyasətinin qələbəsini təsbit etdi. 1922-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üçüncü toplantısını açarkən Mustafa Kamal Paşa dedi: "Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Sovet respublikaları ilə Moskva müqaviləsinin əsasları çərçivəsində Qarsda 13 oktyabr tarixli müqavilə imzaladıq. Bu müqavilə ilə Şərqdə hüquqi bir şəkil alan indiki vəziyyətimiz Sevr müqaviləsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu göstərən reallıqlardan biridir".

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə Naxçıvanın muxtariyyət əldə etməsinə və bu sahədə Moskva və Qars müqavilələrinə böyük əhəmiyyət verərək demişdir: "Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi hadisədir. Bu, çətin bir dövrdə böyük bir mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın, Azərbaycanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir. Belə ağır şəraitdə Naxçıvanın yaşamasının, inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biri də odur ki, Naxçıvana o vaxt muxtariyyət hüququ veriblər. Bu muxtariyyət hüququ çətin vəziyyətdə yaşamaqda, inkişaf etməkdə Naxçıvana böyük şərait yaradıbdır. Amma, Naxçıvanın bundan sonra da buna ehtiyacı vardır, müstəqil Azərbaycan dövlətinin içində buna ehtiyacı vardır".

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər Naxçıvanda 1921-ci il referendumu olmasaydı, Naxçıvanın muxtariyyət məsələsi gündəlikdən çıxarılacaq, Moskva və Qars müqavilələrində öz əksini tapa bilməyəcəkdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov Qars müqaviləsinin Naxçıvan üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: "Qars müqaviləsi dünən olduğu kimi, bu gün də, gələcəkdə də Naxçıvanın muxtariyyət statusuna təminat verən çox mühüm hüquqi, siyasi və beynəlxalq sənəddir".

Qars müqaviləsi ilə bolşevik və daşnak siyasətinin hədəfinə çevrilmiş Naxçıvan Azərbaycanın ərazisi olaraq, beynəlxalq status qazandı. Naxçıvan diyarı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və Türkiyə Milli hökumətinin ardıcıl və səmərəli diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrlə bölgənin ərazi mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

Moskva müqaviləsində muxtariyyətin əsası qoyulmuş, Qars müqaviləsində tərəflər onu təsdiq etmiş, Naxçıvan ərazisində Naxçıvan SSR yaradılmış, lakin SSRİ-nin yaranmasından sonra, 16 iyun 1923-cü ildə siyasi və inzibati statusunda dəyişiklik edilən Naxçıvan SSR Naxçıvan diyarına çevrilmiş və yalnız 9 fevral 1924-cü ildə bölgənin inzibati və siyasi statusu bərpa edilərək Naxçıvan MSSR, 1990-cı il noyabrın 17-də isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

Naxçıvanın muxtariyyəti daxili qanunvericiliklə yanaşı, qeyd olunduğu kimi, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunub. Bu amil dünyadakı çox az muxtar qurumların statusunda öz əksini tapıb. Digər qurumlardan fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi səlahiyyətlərə malik muxtar dövlət statusunda fəaliyyət göstərməsi, bu statusun dəyişdirilməsi prosedurunun mövcud olmaması və muxtariyyətin həm milli, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyənləşdirilməsinin konstitusion səviyyədə əksini tapması Naxçıvan muxtariyyətini fərqləndirən əsas amillərdəndir.

Bir çox Avropa siyasətçiləri Naxçıvanın muxtariyyətini nadir beynəlxalq model, hüquqi, siyasi və tarixi baxımdan bir fenomen kimi qiymətləndirirlər. Naxçıvanın muxtariyyət modeli 2013-cü il oktyabrın 30-da Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin sessiyasının sənədlərində xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Bütün bunların nəzərə alınması ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 2021-ci il 8 fevral tarixli sərəncam imzalamış və Tədbirlər Planını təsdiq etmişdir. Həmin sərəncamda deyilir: "Qars müqaviləsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna təminat verən çox mühüm hüquqi, siyasi və beynəlxalq sənəddir. Qars müqaviləsinin imzalanması və Naxçıvanın muxtariyyət statusunun təsbit olunması dövlətçilik tariximizdə mühüm mərhələdir. Bu tarixin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması isə bütün dövrlər üçün aktual və vacibdir".

Təsdiq olunmuş tədbirlər planında "Qars müqaviləsi və Naxçıvan" mövzusunda konfransın, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars Qafqaz Universiteti ilə birlikdə Qars şəhərində "Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti" mövzusunda beynəlxalq konfransın keçirilməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qars müqaviləsi ilə təsbit olunmuş ərazisinin xəritəsinin hazırlanması, "Qars müqaviləsi–100" mövzusunda interaktiv dərsin keçirilməsi, "Naxçıvan" jurnalının bir nömrəsinin Qars müqaviləsinin 100 illiyinə həsr edilməsi, "Qars müqaviləsi və Naxçıvan" mövzusunda elmi araşdırmaların davam etdirilməsi, yubiley tədbirinin keçirilməsi, zərf və poçt markalarının buraxılması, elmi əsərlərdən ibarət sərginin təşkil edilməsi və başqa tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Artıq tədbirlər planında nəzərdə tutulmuş bəndlərin böyük əksəriyyəti icra edilmişdir. 1921-ci ildə imzalanmış Qars müqaviləsi bütün XX əsr boyu öz müsbət rolunu oynamış və XXI əsrdə də bu davam edir. Təsadüfi deyildir ki, 44 günlük Vətən müharibəsi qalibiyyətlə başa çatandan sonra 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın imzaladıqları Şuşa Bəyannaməsi – Müttəfiqlik müqaviləsi iki dost və qardaş ölkənin Qars müqaviləsinə sadiq olduqlarını bir daha təsdiq etdilər.

Şuşa Bəyannaməsi tarixi varisliyi göstərməklə, Qars müqaviləsinin həyatiliyini və uzunömürlülüyünü bir daha təsdiq etdi. Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan–Türkiyə qardaşlığının həm siyasi, həm iqtisadi, həm hərbi, həm mənəvi və başqa istiqamətlərin simvoludur. Ən tanınmış siyasətçilərin, diplomatların qiymətləndirmələrinə görə, Şuşa Bəyannaməsi Qars müqaviləsinin məntiqi davamı olmaqla Cənubi Qafqazda münasibətlərin yeni konfiqurasiyasının əsasını təşkil edir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası uğurla və hərtərəfli inkişaf edir, yeni-yeni nailiyyətlər qazanır. Hazırda muxtar respublikada sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində konkret tədbirlərin görülməsi, zəruri istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi Naxçıvanın davamlı və dayanıqlı inkişafına stimul verir. Dövlət siyasətinin muxtar respublikada məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi üçün göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində həyatın bütün sahələrində uğurlar və nailiyyətlər əldə olunur.

İsmayıl HACIYEV,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik